

konstant over, hvor meget der faktisk stod i aviserne, og Christensen kan vise, hvordan Wilfred Petersens parti levede i et nærmest symbiotisk forhold med pressen.

Bogen fortæller på den ene side en fremadskridende, spændende og læseværdig historie, men på den anden side er der også nogle tematiske pointer om f.eks. partiets ideologi, kontekst, organisation osv., og de to prioriteter støder somme tider sammen i lidt uformidlede spring i teksten. Men det afspejler også det forhold, at bogen rummer nogle væsentlige pointer ud over den blotte fortælling om Wilfred Petersen. Det gælder ikke mindst den radikaliserings og voldsparathed, hans parti repræsenterede, og som kaster lys over tidens politiske kultur. I den forstand har bogen samme rækkevidde og betydning som f.eks. Henrik Lundbaks disputats om Dansk Samling og Arne Sørensen før, under og efter krigen. Christensen udfolder ikke i samme grad som Lundbak de teoretiske overvejelser og den idéhistoriske kontekst, men han bidrager med samme vægt, som Lundbak gjorde, til billedet af det politiske klima i samme tidsrum. Bogen slutter med nogle lidt provokerende referencer til 1970'erne. Det er da også ret fristende at sammenligne med den ideologiske radikaliserings på den daværende venstrefløj. Nogle af de tilknyttede aktionsformer som i f.eks. BZ-bevægelsen og Blekingegadebanden bringer nærmest sig selv i erindring, og derfra har tanken ikke en lang rejse til vore dage. Derfor er bogen også et væsentligt bidrag til den fortsatte diskussion om demokratiets tilstand og natur i det hele taget.

Jes Fabricius Møller

| HENRIK SKOV KRISTENSEN: *Gestapos fangelejr i Danmark. Horserød 1943-44. Frøslev 1944-45*, Gyldendal, København 2021, 742 s., 359,95 kr.

Frøslevlejren og Fårhuslejren er to navne for den samme lejr. Begge har de relation til den tyske besættelse af Danmark under 2. Verdenskrig, men hvor Fårhuslejren (1945-49) forbindes med opgøret med de danske nazister og dele af det tyske mindretal efter befrielsen, har der altid været anderledes gode vibrationer omkring Frøslevlejren (1944-45), som er et uomgængeligt erindringssted i fortællingen om den danske modstandsbevægelse, og fra 1969 har stedet været museum.

Henrik Skov Kristensen har i sin bog *Straffelejren* (2011) skildret Fårhuslejren. Dengang undrede det måske, at bogen ikke behandlede Frøslevlejren, der gennem årtier var forfatterens arbejdsplads og er et emne og en historie, som han kender bedre end nogen anden. Nu ti år

senere kom bogen om Frøslevlejren så, og dermed kunne forfatteren omsider indfri et løfte om at skrive en bog om denne lejr. I tilgift har vi fået dens forhistorie i Horserødlejren.

Næppe alle ved, at den danske stat selv opførte en koncentrationslejr til sine egne borgere og efterfølgende stod for driften af en Gestapofangelejr i Danmark. Ikke desto mindre var det tilfældet, da Frøslevlejren ved den dansk-tyske grænse i 1944 blev opført af den danske stat. Opførelsen af lejren skete på baggrund af et stigende antal deportationer af danske statsborgere til koncentrationslejre i Tyskland, og for at undgå dette foreslog de danske myndigheder den tyske besættelsesmagt, at der i Danmark blev opført en fangelejr til Gestapos danske fanger. Dette var næppe gået i ret mange andre tysk-besatte lande, men det gik i Danmark og med besættelsesmagtens tilladelse.

Inden det kom så vidt, havde besættelsesmagten sat sig tungt på Horserødlejren: „Den hidtidige danske kommunistlejr i Horserød bliver i dag overtaget af mig og vil for fremtiden blive anvendt som koncentrationslejr. Værnemagts-vagtstyrken bliver erstattet af en vagtstyrke fra min politibataljon“, skrev Werner Best til det tyske udenrigsministerium i Berlin den 1. september 1943. Det lød ildevarslen for de danske fanger, men som Henrik Skov Kristensen fortæller: Nok havde tyskerne overtaget lejren, men det danske fængselsvæsen forblev i lejren, og selvom personel såvel som den danske viceinspektørs beføjelser blev stærkt beskåret, var der ikke tale om et fuldstændigt sammenbrud i den specielle besættelsespolitiske situation i Danmark.

Stillet over for rygterne om en forestående massedeportation af danske fanger til Tyskland henvendte direktør i Udenrigsministeriet, Nils Svenningsen, sig i marts 1944 til Werner Best og foreslog at oprette en lejr på dansk grund til de fanger, som besættelsesmagten angiveligt ikke havde plads til i Danmark, og derved forhindre, at de blev deporteret til Tyskland. Besættelsesmagten og Werner Best gik med på forslaget, og det betød, at det tyske sikkerhedspolitis lejr i Horserød i Nordsjælland blev flyttet til den dansk-tyske grænse med kommandantskab, tyske fængselsbetjente, struktur og reglement m.m. Og i august 1944 overførtes de første fanger fra Horserød til den ny og større lejr i Frøslev. Et dansk særtilfælde i Europa ja, men også en ordning, der, efter Henrik Skov Kristensens vurdering i bogen, ganske nøje afspejler den tyske besættelsespolitik i Danmark.

Ikke alle var tilfredse med overflytningen fra Sjælland til Jylland som denne fange, der i sin illegale dagbog skrev: „Vi kørte hen mod en masse lys: Det var Frøslev interneringslejr. Ud af vognen. Atter var der pigtråd omkring os, vi fik sand i skoene, og lyng kradsede vore ben. Det var ikke det smilende Nordsjælland, snarere dansk Sibirien“. Det er givet, at det kunne føles sådan, men, understreges det i bogen,

den tyske besættelsespolitik i Danmark havde en ganske særlig karakter. Der var Gestapofangelejre overalt i det tysk-besatte Europa, men på flere punkter adskilte de to danske lejre sig. Eksempelvis blev de indespærredes forplejning og visse andre forsyninger, herunder medicinalvarer, varetaget af en venligtsindet nationalforvaltning bestående af danske fængselsmedarbejdere. Herved skilte først Horserød- og siden Frøslevlejren sig afgørende ud fra de tilsvarende Gestapolejre i Norge og i endnu højere grad fangelejrene i Tyskland.

Med opførelsen af Frøslevlejren skulle besættelsesmagten stoppe deportationerne af danske statsborgere til Tyskland – alligevel blev ca. 1.600 deporteret, og det rejser selvfølgelig spørgsmålet, om det danske initiativ var naivt, eller om lejren reelt gjorde en forskel. Henrik Skov Kristensen mener, at lejren gjorde en positiv forskel, idet de 7.000-8.000, der blev indsat i Frøslevlejren, ville være blevet deporteret til lejre i Tyskland, hvis den ikke havde eksisteret. Var den ikke en ubetinget succes, så var den dog en betinget succes, konkluderer han.

Der findes ikke nogen opskrift på, hvordan historien om en lejr kan og skal skrives. Selv skriver forfatteren, at han har de mange tidligere Frøslevfanger, som han gennem årene har talt med, i taknemmelig erindring, men „de ligger nu næsten alle under mulde“, og om de ville have bifaldet hans beskrivelse af lejren og forholdene i den, forbliver uopklaret, som han skriver. Havde de endnu været i live, må alligevel enhver, der beskæftiger sig med Frøslevlejren eller andre store lejre med tusindvis af individer fra begyndelsen gøre sig klart, at eksempelvis et tilsyneladende uskyldigt spørgsmål som „Hvordan var der i Frøslevlejren?“ aldrig kan besvares hverken udtømmende eller upersonligt. Det betyder naturligvis ikke, at vi skal afholde os fra at stille os selv spørgsmålet, men det kalder på en vis ydmyghed i forhold til et stort stof. Således udgjorde de indsatte i Frøslevlejren flere grupper, der hver især fortjener at blive trukket frem og også bliver det, og sådanne forhold gør bestemt ikke beskrivelsen af lejrene nemmere. Kildesituationen vil i reglen betyde, at nogle grupper har efterladt et materiale af betydeligt omfang, mens andre interessante grupper er tavse eller næsten tavse, og her opstår muligheden for en skævhed i fremstillingen. Det er ligeledes klart, at perspektivet også vil være bestemt af forfatterens hovedinteresse: Er det de sociale relationer fangerne imellem eller i forhold til lejrlørelsen? Er det det organisatoriske eller det eksistentielle perspektiv, som forfatteren helst trækker frem? Det er klart, at kildesituationen her også spiller en rolle: Hvilke kilder flyder rigeligst, og hvilke er mest anvendelige på problemstillingen?

Således beskæftiger bogen sig indgående med det tyske kommandantskab i lejren, hvor fortællingerne om Frøslev almindeligvis har interesseret sig for det danske og de indsattes perspektiv. På den måde

fortæller Henrik Skov Kristensen på baggrund af nyt og indtil nu uudnyttet materiale en ny historie med flere perspektiver fra den tyske rivalisering mellem Werner Best og Otto Bovensiepen til detaljerede beskrivelser af lejrkommandanterne Hillgärtners og senere Schrievers metoder og administration af lejren.

Dette er nyt og vigtigt og skaber en bedre balance i vores viden om forholdene i de to Gestapolejre. En bog om lejrene i Horserød og Frøslev ville dog forekomme mangelfuld, hvis ikke den også rummede fortællinger om lejrlevet set fra de indsattes vinkel, fra de sanitære forhold og forplejningen til de dumdristige fangeflugter. Til trods for de i sammenligning med andre tysk besatte lande lempeligere lejrforhold og fraværet af hårde straffe, den bedre forplejning og de bedre sanitære og sundhedsmæssige forhold er forfatteren opmærksom på, at der var tale om fanger, og han glemmer da heller ikke de afsavn samt den frygt for videredeportation og henrettelse, som også var en del af hverdagen, og som mange år senere let glider i baggrunden, når de danske lejre sammenlignes med de mange gruopvækkende eksempler, som Nazityskland med rette var berygtet for.

I bogen lader forfatteren en række tidligere fanger i Horserød- og Frøslevlejren komme til orde i form af citater. Det har utvivlsomt store fordele, at man som læser kommer tættere på ordene, på sproget og dermed også på tiden, på menneskene og livet i lejrene, men der er dog en tendens til, at citaterne bliver meget lange. Det betyder også, at man som læser undertiden savner, at forfatteren træder mere frem og dermed lader sin viden komme i spil i form af flere ledsagende opklarende, skarpe eller ætsende kommentarer og fortolkninger. Det er jo ikke kendskab til sagen eller perioden, der mangler – tværtimod.

Det er en vægtig bog både i fysisk og i forskningsmæssig forstand. Knap 750 sider og godt 1000 fodnoter. Teksten ledsages af en række velvalgte og nyttige illustrationer af bogens ganske store persongalleri, men også af fotos og tegninger fra lejrene. Bogen inddrager som allerede nævnt et nyt og meget stort kildemateriale, og vi får oplysning på oplysning, hvor læseren tages med rundt i alle kroge af først Horserødlejren, men først og fremmest af Frøslevlejren. Forfatterens viden er meget stor, og bogen synes drevet af en ambition om at få alt fra arkivkasserne med, hvilket medfører et væld af detaljer. Det er der kommet en meget sober bog ud af, men prisen er, at intet tilsyneladende er for småt til at komme med, hvilket naturligvis kan skade fornemmelsen af helheden. Her ville en mere analytisk tilgang nok have været en fordel. Det gælder også bogens i øvrigt relevante og interessante udblik til situationen i Norge og forholdene i de tilsvarende fangelejre Grini, Falstad og Espedal.

Trods indvendingerne er det en bog, som det fremover ikke vil være til at komme udenom, når det drejer sig om besættelsesmagtens politiske fanger og det nærmeste, man kom egentlige koncentrationslejre i Danmark.

John V. Jensen

| ARNE HARDIS: *Pibende hængsler. Socialdemokratiet og den tyske fascination under besættelsen*, Gyldendal, København 2022, 268 s., 299,95 kr.

Bogens titel er kryptisk. Den giver et billede af, at ikke alle dele af det socialdemokratiske hus under krigen var lige velholdte. Men billedet burde snarere være, at man havde ladet nogle af husets døre åbne i en retning, som man sidenhen fortrød og derfor murede dem til. Undertitlen siger noget om denne retning, men rammer ved siden af Hardis' pointe. Det var ikke fascination af Tyskland, det primært handlede om. Det var den smidighed, hvormed tilpasningen til den nye situation efter den 9. april 1940 fandt sted. Steen Andersen skrev for nu næsten 20 år siden om Danmark i det tyske økonomiske storrum. Andersen beskrev, hvordan embedsmænd fra især Udenrigsministeriet og de store erhvervsorganisationer forberedte muligheden for dansk integration i en kommende europæisk økonomi under tysk førerskab. Det gjorde man ikke af „fascination“, men ud fra en pragmatisk betragtning. Det var bedre at være forberedt end ikke at være det.

Hardis tager fat om et andet aspekt af det samme spørgsmål. Det handler om den ideologiske affinitet mellem tysk økonomisk politik og nogle danske socialdemokrater, ikke mindst fra fagbevægelsen. Hardis har fourageret både hos Steen Andersen og i Niels Wium Olesens afhandling om den unge Krag fra 2002, men han skærer sin egen pointe ud af stoffet, nemlig at der i Socialdemokratiet med Stauning i spidsen var en åbenhed over for de tyske ideer om planøkonomi. Det blev tydeligst i Staunings tale i Studenterforeningen den 8. marts 1941, da han gav udtryk for en vilje til tilpasning og samvirke i den økonomiske politik. Efter åbningen af østfronten samme sommer forsvandt opmærksomheden fra den økonomiske politik. Da Stauning døde året efter, blev det også klart, at næste geled, Buhl, Hedtoft, H.C. Hansen, Alsing Andersen, slet ikke havde samme interesse i at anvende planøkonomi til en offensiv tilpasning til Tyskland. Partiet skiftede retning, og det er Hardis' ærinde at vise, at de, der fulgte det gamle spor, viste sig at ende i en blindgyde. Nogle skiftede simpelthen parti og gik over til nazisterne. Andre mistede bare orienteringen. Harald Bergstedts skæbne er velkendt, bl.a. fra Hardis' bog om Forfatterfor-